

Bij het begin van een nieuw academisch jaar deel ik graag enkele observaties met u over de relatie tussen overheid en burgers, en burgers onderling. Doen we wel de goede dingen? En doen we dingen goed?

Misschien is de verzorgingsstaat wel de belangrijkste uitvinding van de twintigste eeuw geweest, zoals de stoommachine dat was voor de negentiende eeuw; het besef dat pech geen lotsbestemming is, maar iedereen kan treffen, en dat het onze gezamenlijke verantwoordelijkheid is mensen op te vangen. daar iets aan te doen. Als we vanuit het niets opnieuw zouden moeten beginnen, zouden we weer bij de principes van de verzorgingsstaat uitkomen. Maar de invulling en reikwijdte is aan verandering onderhevig; van de nachtwakersstaat kregen we de verzorgingsstaat die ons 'van de wieg tot het graf' begeleidde. De afgelopen decennia zijn daar ook de keerzijden van belicht; grote afhankelijkheid van burgers van instituties, waarin ze min of meer gevangen raakten; hoge kosten die op den lange duur onbetaalbaar zijn, en het verminderen van de bereidheid iets voor anderen te doen in de verwachting dat 'de overheid' het wel zal doen. Als reactie werd van burgers verwacht meer naar elkaar om te kijken. In de jaren tachtig heette dat de zorgzame samenleving. Tegenwoordig heet dat de participatie-samenleving.

De vraag is of de enorme groei van de verzorgingsstaat, en alle veranderingen die hebben plaatsgevonden, ons een betere samenleving en meer kwaliteit van leven hebben gegeven. Laat ik die vraag uitwerken aan de hand van de zorg en het onderwijs.

Hebben we betere zorg dan pakweg vijftig jaar geleden? Jazeker, denken we, we weten veel meer en we kunnen mensen beter genezen. Maar er is een keerzijde; niet in alle opzichten leidt het toepassen van alles wat mogelijk is ook tot betere zorg. Protocollering, en de nadruk op een evidence based aanpak leidt tot een uniforme aanpak, waardoor de menselijke kant uit zicht verdwijnt. Mijn opa had een huisartspraktijk in wat tegenwoordig het Groene Hart heet, met veel boerenbedrijven. Medisch gezien kon hij bij lange na tippen aan de kennis waarover we tegenwoordig beschikken. Maar hij had wel iets anders, wat we dreigen te verliezen; hij kende al zijn patiënten, en niet alleen hun ziekten, maar ook hun familie, hun werk, hun angsten en hun dromen. Hij leverde samenlevings-zorg.

Iets soortgelijks is er aan de hand in het onderwijs. Ooit, in de bloeidagen van de verzorgingsstaat, was onderwijs dé emancipatiemachine. Niet langer het beroep van je vader, maar je eigen mogelijkheden en inzet waren bepalend voor je toekomst; iedereen kon hogerop komen. De meritocratie was een belofte.

Maar de laatste jaren discussiëren we vooral over nieuwe scheidslijnen die ontstaan. De meritocratie dreigt te verworden tot een tweedeling van hoogopgeleide winnaars en lager opgeleide verliezers,

die elkaar nauwelijks meer treffen. De oorzaken daarvan zijn complex en liggen onder meer in de verandering van wijken waardoor er minder gemengd gewoond woont, in de druk van ouders die een diploma voor hun kinderen steeds belangrijker vinden en in de specialisering waardoor weinig professionals nog het gehele beeld van jongeren hebben, van school, thuis, ouders, sport, baantjes, vrienden, en weten waar verander mogelijkheden liggen. En ook de vroege selectie bij de overgang van basis naar voortgezet onderwijs, speelt mee.

Ik deel deze ervaringen allemaal niet met trots. Al staatssecretaris van VWS en als Minister van OCW was ik voor beide terreinen verantwoordelijk. En zeer gemotiveerd om de wereld beter te maken. Maar de werkelijkheid bleek behoorlijk weerbarstig.

Ik stel vast dat er meer nodig is dan kleine beleidswijzingen. Soms kan de overheid inderdaad heel goed een stapje terug doen om burgers zelf initiatief te laten nemen, bijvoorbeeld waar burgers door het opzetten van coöperaties zeggenschap krijgen over voorzieningen, of professionals het voortouw te laten nemen. Maar soms moet ze juist meer doen, bijvoorbeeld wanneer burgers meerdere complexe problemen hebben. Bijvoorbeeld als mensen ziek worden door stress als gevolg van schulden. Pillen voorschrijven heeft dan geen zin. Het gaat er om het leven van iemand weer op de rails te krijgen, en we zijn daar niet goed in.

De overheid is de afgelopen decennia goed geweest in het vertellen wat burgers niet meer krijgen, maar veel minder goed in het formuleren van wat men nog wel krijgt. Er is een nieuw verhaal nodig. Sommigen duiden dat als de 'sociale investeringsstaat, waarin de overheid weer investeert in burgers om risico's te voorkomen. Anderen, zoals Kim Putters, formuleren het als een zoektocht naar een 'nieuw sociaal contract'. Daarin gaat het om het herijken van de wederzijdse verwachtingen van overheden, burgers en organisaties door sociale risico's breed te definiëren en nieuwe vormen van solidariteit te verkennen. Dat vraagt om een aanpak waarin beleid minder vanuit departementale silo's en meer vanuit de samenleving wordt gemaakt; er meer vanuit de inhoud ('werken volgens de bedoeling') en minder vanuit taakafbakening en formele verantwoordelijkheden wordt gewerkt; en vraagt professionals die bereid zijn op en over de grens van hun eigen vakgebied te werken.

Maar we kunnen niet volstaan met het herijken van de relatie tussen overheid en burger, een nieuw sociaal contract betreft ook de onderlinge relaties tussen burger. Het is steeds makkelijker om je op te sluiten in je eigen afgebakende leefwereld. We leven allemaal in een eigen 'filterbubbel'. Op scholen ontmoeten vmbo'ers en gymnasiasten elkaar steeds minder. Mensen huwen steeds vaker met iemand van hetzelfde opleidingsniveau, waardoor verschillen in opleidingsniveaus minder makkelijk overbrugd worden. Steden en wijken worden uniformer, een gevolg van gentrification en stijging van huizenprijzen in de stad. De sportclub is daarmee niet meer een vanzelfsprekend trefpunt waar alle sociale lagen bij elkaar komen, maar reflecteert de gescheiden werelden. De verticale verzuiling is sinds de jaren zestig verdwenen, maar het lijkt alsof we er een horizontale verzuiling voor terug hebben gekregen.

Deze scheiding van leefwerelden gaat samen met groeiende onverschilligheid en ongelijkheid. Het risico daarvan is dat begrip en luisteren naar elkaar steeds moeilijker worden. Dat het steeds gemakkelijker wordt om vanuit je eigen nauwe blik te roepen hoe het verder moet: dat hoor ik de politicus niet luisteren naar de zorg van burgers, maar zeggen dat hij of zij het nog één keer uit zal leggen... Of ik hoor de CEO uit het bedrijfsleven die wil ergens in wil investeren, maar het wel snel terugverdiend wil zien, en vraagt naar het verdienmodel.

Gescheiden werelden en onverschilligheid ten opzichte van elkaar leidt tot een structureel gebrek aan duurzaamheid. Ik denk dan niet alleen aan klimaat en kostbare grondstoffen opmaken, maar ook en vooral aan immateriële grondstoffen: empathie en inlevingsvermogen. Duurzaamheid gaat ten diepste over het besef dat de wereld kwetsbaar is. De aarde zelf, maar ook wijzelf en onze onderlinge relaties.

Als deze ontwikkeling zich doorzet, dan leidt dat er vanzelf toe dat we de samenleving gaan zien als een systeem, waarin maar twee soorten mensen bestaan: winnaars en verliezers. De samenleving wordt dan net een waterbed. Politiek vervalt in een spelletje digitaal rekenen: eentjes en nulletjes. Wat verdwijnt, is het diepe besef dat de samenleving veel meer is dan ons eigen belang op dit moment.

Nu is het altijd makkelijk om aan te geven wat een ander moet doen. En wat de overheid moet doen. Ja, die mogen we daar als gezegd op aanspreken. Maar we mogen - moeten - ook onszelf kritisch een spiegel voor houden. De trends van gescheiden werelden en onverschilligheid raken ons allemaal. En als je je erdoor laat raken, ervaar je meteen hoe ontzettend kwetsbaar 'samen leven' eigenlijk is. En als die kwetsbaarheid tot je doordringt, is je eerste reflex misschien om te denken: we moeten iets doen! Onze samenleving moet weerbaarder worden! Dat klopt. Maar volgens mij kan dat alleen door eerst die kwetsbaarheid te omarmen – en te leven vanuit het diepe besef dat alles van waarde weerloos is.

Als we naar een nieuw sociaal contract tussen overheid en burgers, en tussen burgers onderling willen, laten we elkaar dan eerlijk bevragen: wat dragen wij bij aan wat er écht toe doet? Zijn dat onze winstmarges, het aantal wetenschappelijke publicaties, en het aantal operaties dat we uitvoeren?

Of is dat het plezier waarmee kinderen spelen en leren, de kwaliteit van onze relaties, de schoonheid van poëzie, en de zekerheid dat we er niet alleen voor staan als we pech hebben?

Anders gezegd, durven we onszelf kwetsbaar op te stellen, nieuwsgierig te zijn naar de ander en op te komen voor wat weerloos is? Ik hoop dat dat besef niet alleen bij U en mij, maar breed in de samenleving doordringt. En dat we inspiratie zoeken bij mensen buiten onze eigen wereld of sector. Door wie wilt u zich laten inspireren?

Een van mijn inspiratiebronnen voor mijn werk als hoogleraar is Atul Gawande. Hij is chirurg en hoogleraar bij Harvard Medical School en zoon van immigranten uit India. Hij weet als geen ander te verwoorden waarom goede zorg meer is dan de medische behandeling alleen. Gawande pleit voor meer reflectie. We zouden het meer over gezondheid dan over gezondheidszorg moeten hebben. En meer over het behoud van gezondheid en welzijn, in plaats van het bestrijden van gezondheidsproblemen. Volgens Atul Gawande concentreren we ons te veel op het overleven tot de dag van morgen en op het bouwen van gezondheidssystemen, terwijl we de prioriteiten van mensen vergeten. 'We denken dat onze opdracht is mensen veilig te stellen en te overleven. Maar het is veel groter dan dat. Het is het mogelijk maken van welzijn, en welzijn – het leven als goed ervaren - bepaalt uiteindelijk de redenen waarom iemand in leven wil blijven'.

Ik wil U graag stimuleren om inspiratie te zoeken bij gewone, bijzondere en andere mensen. Dat kan helpen om met andere ogen naar onze sociale voorzieningen en ons sociale netwerk te kijken, om

inspiratie op te doen voor andere manieren van werken en gescheiden werelden en onverschilligheid te voorkomen. Dat vraag ik in het bijzonder aan U, medewerkers en studenten van de Leidse Universiteit. U, wij, hebben een bevoorrechte positie en kunnen het voortouw nemen bij verandering; dat begint bij het doorbreken van de eigen bubbel. Door met kennis, empathie en energie bij te dragen aan de kwaliteit van leven van anderen; door elkaar op te zoeken en te luisteren naar elkaar. Laten we zo aan nieuwe generaties - onze kinderen - het plezier om te spelen, de schoonheid van onze poëzie, de kracht van onze relaties en de zekerheid van steun op moeilijke momenten doorgeven. Want daarmee geven we hen een samenleving door, die op alle niveaus duurzaam is.

Ekklesia Leiden
Rapenburg 100
2311GA Leiden
www.ekklesialeiden.nl
info@ekklesialeiden.nl